

Himmetli (Niğde-Merkez) Köyü Ağzından Derleme Sözlüğü'ne Katkılar*

İDRİS NEBİ UYSAL**

ÖZ

Bu yazıda Niğde merkeze bağlı Himmetli köyünden derlenen sözcük ve deyimlerden *Derleme Sözlüğü*'ne katkı sağlayabilecek olanlar üzerinde durulmuştur. Derlemeler sırasında tespit edilen 66 sözcük ve deyim, *Derleme Sözlüğü*'ne alınabilecek durumdadır. Kimi sözcükler, anlaşılabilirliği kolaylaştırmak ve kullanımı örneklendirmek için tanık cümleleriyle birlikte verilmiştir. Listedeki sözcük ve deyimlerden bir bölümü (*camız böcüsü, cıvı, gözü düşmek, örtmelik, yığdırmak* gibi) yalnızca *Derleme Sözlüğü* için değil, bazı genel sözlükler ve alan sözlükleri için de sözlük maddesi olabilecek örneklerdir. Sözcükler arasında bugün yazı dilinde bulunmayan ancak Türkçenin tarihî dönemlerinde işletilmiş olanlar da vardır. Çalışmanın, hem Türkiye Türkçesi ağız araştırmalarına hem de Niğde yöresi için yürütülecek olan ağız araştırmalarına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar sözcükler: Ağız Bilimi, Derleme, Himmetli, *Derleme Sözlüğü*

ABSTRACT

The Contributions to Turkish Dialect Dictionary (Derleme Sözlüğü) from Dialect of Himmetli Village (Niğde-Centre)

This study focuses on the words and phrases that are collected from Himmetli village in centre of Niğde, which can be added in Turkish Dialect Dictionary. It is found that, 66 the collected words and phrases are proper to be included in Turkish Dialect Dictionary. Further-

* Söz varlığı derlemesinin yapılmasında bize yardımcı olan Keziban Öcal'a, ailesine, akrabalarına ve komşularına teşekkür ederiz.

** Doç. Dr. Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Karaman/Türkiye E-posta: uysal_idris@kmu.edu.tr
Makale Gönderim Tarihi: 28.12.2017 • Makale Kabul Tarihi: 04.06.2018

more, apart from being part of Turkish Dialect Dictionary, some of these collected words and phrases (camız böcüsü, cıçih, gözü düşmek, örtmelik, yığdırmak etc.) can be considered as sample data for field and general dictionaries. Although some of the words are not used in written language currently, they were used in the periods of Turkish history. It is thought that this study will contribute to both modern Turkish and the dialect research in Niğde region.

Keywords: Dialectology, Word Collection, Himmetli, Turkish Dialect Dictionary (Derleme Sözlüğü)

1. Giriş

Türk dili araştırmalarında, ilk örneğini Maksimov'un (1867) verdiği ağız çalışmaları önemli bir yer tutar. Kaynak kişilerden derlenmiş metinler aracılığıyla bir yöredeki yerel konuşma biçimlerini veya yöreye özgü söz varlığını belirleme amacı güden bu çalışmalar, dil başta olmak üzere birçok disipline malzeme sunar. Ölçünlü dilden en az etkilendiği düşünülerek genellikle yaşlı, okuryazarlık düzeyi düşük ve yöreyi iyi tanıyan kişilerden kaydedilen metinler, derleme sahasının muhtelif özelliklerine dair kıymetli malumat da içerir. Bu metinlerde yörenin tarihi, kültürü, etnik yapısı, sosyal ve ekonomik durumu gibi pek çok konuda resmî kayıtları teyit eden yahut orada yer almayan bilgiler bulunur (Ağız verilerinin sosyal bilimlere katkıları için bk. Akar 2016, Uysal 2017). Türk toplumunun uzun yıllar sonunda edindiği kültürel zenginliğin, bilgi ve birikimin kaybolmasını önleyen bu faaliyetlerin dilticilik bakımından önemli tarafı, Türkçenin hâlihazırdaki durumu ile Türk dili tarihine ilişkin birtakım canlı veriler aktarmasıdır.

Ağız araştırmalarının temelini derleme faaliyetleri oluşturur. Sahadan türlü yöntemler yoluyla elde edilen malzemeler, hem ağızların dil özelliklerinin belirlenmesinde hem de ağızlardaki söz varlığının ağız ve yazı dili sözlüklerine kazandırılmasında başlıca rol oynar.

Cumhuriyet'in ilanından sonra dil alanında yapılan en önemli işlerden biri de Türk Dili Tetkik Cemiyetinin, 1936'dan sonraki adıyla Türk Dil Kurumunun, ülkenin her yerinde başlattığı halk ağzından söz derleme çalışmaları olmuştur¹. 1932-1960 yılları arasında yürütülen bu faaliyetlerin ortaya çıkardığı zengin malzeme, *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*'nü meydana getirmiştir. Bu sözlük, hâlen birçok bilim dalı için temel başvuru kaynağı durumundadır. Daha sonra birtakım ilavelerle zenginleştirilen bu hacimli eser, 2008 yılında elektronik ortama taşınarak Kurum'un Genel Ağ sayfasında *Derleme Sözlüğü (Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü)* adıyla hizmete

sunulmuştur. Son yıllarda hazırlanan onlarca ağız monografisi, tamamlanan pek çok lisansüstü tez, kaleme alınan sayısız makale ve bildiriyle ağız biliminde hatırı sayılır birikime ulaşılmış olmasına rağmen bu çalışmaların ortaya koyduğu söz dağarcığının *DS*'ye yansıtıldığını söylemek mümkün değildir. Elbette, bu konuda araştırmacıların teklif mahiyetinde birtakım girişimleri olmuştur². Ne var ki *DS*'yi söz varlığı bakımından zenginleştirme amacı güden bu teşebbüsler, şahsi bir çaba olmanın ötesine geçememiştir. Sözlüğün, bilişim teknolojilerinin sunduğu imkânlarla yeniden hazırlanması zorunluluk hâline gelmiştir³.

Bağlı olduğu ölçünlü dilden ses, şekil, söz dizimi ve anlam yönüyle bazı ayrılıklar gösteren ağızlar; ölçünlü dilin eğitim, kitle iletişim araçları gibi yollarla hızla yaygınlaşması sonucunda yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Bugün ağızlarda, yazı dilinin söz varlığında yer almayan birçok kelime, deyim, kalıp söz ve atasözü vardır. Bunların vakit kaybetmeden tespit edilip kayıt altına alınması, dilcilik ve ağız bilimi başta olmak üzere birçok disiplin için yararlı olacaktır. Bu sözlerin derlenip yazıya geçirilmesi yazı diline büyük güç ve zenginlik katacak, çeşitliliğin korunmasını ve daha geniş çevrelerce bilinmesini sağlayacaktır. Ayrıca derleme yoluyla elde edilecek yeni veriler, hem çeşitli bilim dallarına malzemeler sunacak hem de bilgi ve kültür kaybının önüne geçecektir. Bu nedenle yapılacak her bir derleme faaliyeti büyük önem arz etmektedir.

2. Derleme Sahası, Malzeme ve Yöntem

İç Anadolu Bölgesi'nin Orta Kızılırmak Bölümü'nde yer alan Niğde, ağız araştırmaları bakımından birtakım çalışmalara konu olmuştur. Gülensoy ve Alkaya'nın (2011: 343) beraberce hazırladığı *Türkiye Türkçesi Ağızları Bibliyografyası* isimli eserde "Niğde" başlığı altında 22 çalışmanın künyesi zikredilir. Bir kısmı mezuniyet ve yüksek lisans tezi olan, bir kısmı folklorik malzeme içeren, bir kısmı da söz varlığı derlemesinden müteşekkil bu yayınlar, Niğde ve yöresi ağızları için önemlidir. Adı geçen bibliyografya çalışmasındaki veriler dikkatle incelendiğinde listedeki 581 numaralı kaydın, Ahmet Caferoğlu imzasını taşıdığı görülür: "Niğde Ağızlarından Örnekler", *TDED I/3-4* (1946), s. 149-162. Türkiye'deki diyalektoloji çalışmalarının öncüsü olan Caferoğlu'nun, Niğde başlıklı incelemeleri bundan ibaret değildir. Bu alandaki 44 çalışmasıyla geride hayli zengin bir külliyat bırakan araştırmacının toplama-derleme mahiyetindeki eserlerinden üç tanesi daha Niğde ağızları hakkında malumat içerir. Caferoğlu, 1941 yılında çıkan *Anadolu Dialektolojisi Üzerine Malzeme II* adlı eserinde Niğde yöresinden derlediği tekerleme ve oyunlara yer verir. Yazarın 1943'te yayımladığı *Anadolu*

Ağızlarından Toplamalar başlıklı çalışması ile bundan beş sene sonra bilim dünyasına takdim ettiği *Orta Anadolu Ağızlarından Derlemeler* isimli eserinde de Niğde'den derlenmiş metinler yer alır. Dil bilgisel incelemelerin bulunmadığı bu kayıtlar, Niğde ve yöresine ait oyun, masal, tekerleme vb. halk bilimi ürünlerindedir.

“Niğde” konulu ağız araştırmalarına, yakın dönemde tamamlanan bir doktora teziyle birkaç makale ve bildiri daha eklenmiştir. Bunlar Songül Erdoğan imzalı çalışmalardır. Araştırmacının 2012 yılında hazırladığı *Niğde Merkez ve Bor İlçesi Ağızı* adlı doktora tezi, Niğde merkeziyle Bor ilçesinin ağızları üzerinedir. Onun yayınlarından biri “Kırşehir ve Niğde Ağızlarından Derleme Sözlüğüne Katkılar” (2013) başlıklı makaledir. Yazarın aynı düşünceyle hazırladığı bir çalışma daha vardır: “Niğde Yöresi Ağızından Derleme Sözlüğüne Katkılar 1” (2016). Erdoğan’ın, lisansüstü tezi ile ondan üretildiği anlaşılan bu yazılarında Himmetli köyüne dair bir kayıt yoktur. Araştırmacının, Niğde’ye yerleşen göçmenlerin dili ile yöredeki örgü işlerinin isimlerini ele alan bildirimleri de vardır.

DS’ye katkı sağlamak amacıyla kaleme alınan bu yazıdaki sözcük ve deyimler, Niğde’nin merkeze bağlı Himmetli köyünden derlenmiştir. Eski adı Lavsan olan köy, 1923 yılında Himmetli adını almıştır. Köy, Niğde’ye 35 km uzaklıkta olup Niğde-Çamardı yolu üzerindedir. Etrafı dağlarla çevrili olan Himmetli’nin kuzeyinde Pırtak Dağı, güneyinde Armut Dağı, doğusunda Karadağlar, batısında ise Kepez Dağı bulunur. Karasal iklimin etkisi altında olan köyün ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanır. Ancak köyde sulama imkânları sınırlıdır. Halk bu ihtiyacını genellikle yer altı sularından karşılamaktadır. Bu nedenle tarım, halkın kendi ihtiyacını karşılayacak düzeydedir. Tarım ve hayvancılığın yetersiz olması, köydeki erkek nüfusu çalışmak için gurbete çıkmaya zorlamıştır. Yurt dışına gidenler de olmakla birlikte göçler daha çok yurt içine yapılmıştır. Göçler hâlen devam etmektedir. Bu durum köydeki genç nüfusu oldukça azaltmıştır. 2016 yılı sayımına göre köyde 435’i erkek, 464’ü kadın olmak üzere toplam 899 kişi yaşamaktadır.

Köyün Himmetli adını almasında farklı rivayetler vardır. Yaygın olan rivayet şöyledir: Bir gün köye Himmet adında yaşlı bir adam gelir ve oraya yerleşir. İhtiyar, kısa süre sonra halkın çok sevdiği biri olur. Bu zat herkesin yardımına koşar, kim ne isterse verir. Köylüler zamanla her şeyi ona danışır hâle gelirler çünkü köyün en yaşlı ve güngörmüş kişisi odur. Adam vefat ettiğinde halk gönül borcu olarak köye “Himmetli” adını koyar.

Çalışmadaki sözcük ve deyimler, 2016 yılında Himmetli nüfusuna kayıtlı Keziban Öcal’ın ailesine ve yakın çevresine mensup altı kişiden derlenmiştir. Derlemeler sonunda *DS*’ye alınabilecek 66 sözcük ve deyim tespit edilmiştir.

Bunların bir kısmı sormaca yoluyla elde edilmiştir. Konuşmalar sırasında duyulanlar da listeye dâhil edilmiştir. Temel amaç söz varlığı tespiti olduğundan metin derlemesi yapılmamış ancak anlaşılabilirliği kolaylaştırabilmek ve kullanımını örneklendirebilmek için sözcüklerin tanık cümlesiyle beraber kaydedilmesine dikkat edilmiştir. Bu amaçla kaynak kişilerden kimi sözcükler için örnek cümle kurması istenmiştir. Kaynak kişiler; ilkokul üçüncü sınıftan terk Necla Ağaççı (teyze, 1950), ilkokul mezunu Menşure Bitirir (komşu, 1955), ilkokul mezunu Münire Kartal (hala, 1960), ilkokul mezunu Şengül Uzel (hala, 1950), ilkokul mezunu Gülseren Öcal (anne, 1972) ve ilkokul mezunu Bekir Öcal'dır (köyün eski muhtarı, 1932). Kaynak kişiler, Bekir Öcal hariç, zorunlu hâller dışında bulunduğu yerden hiç ayrılmamış kişilerdir. Daha evvel köyde bir süre muhtarlık yapan Bekir Öcal, 30 yıldır Niğde'de ikamet etmesine rağmen doğup büyüdüğü yerle olan bağını hiç koparmadığını ifade etmiştir.

Derleme sonunda ortaya çıkan malzemelerden 55'i, *DS*'de hiç bulunmamaktadır. 11 tanesi ise *DS*'de geçen fakat değişik anlamları olan sözlerdir. *Cacıbli*, *cacıb*, *cıngırdabh*, galhamak, gatlah gibi sözcükler köyün ve bağlı bulunduğu Niğde'nin karakteristik ağız özelliklerini yansıtmaktadır (Erdoğan 2012: 90, 98). Bu şekillerin *DS*'ye Niğde kaydıyla eklenmesi, araştırmacılar için yararlı olacaktır. Sözcüklerle tanık cümlelerin yazıya geçirilmesinde standart alfabeyle dayalı transkripsiyon yöntemi (bk. Demir 2013: 74) uygulanmıştır.

Niğde ağızları, Karahan'ın (1996: 117) tasnifine göre Batı Grubu ağızlarının VIII. alt grubunda yer alır. Ankara merkez, Haymana, Bâlâ, Şereflikoçhisar, Çubuk, Kırıkkale, Keskin, Kalecik, Kızılırmak (Çankırı), Çorum merkez ilçesi ile güneyindeki ilçeler, Kırşehir, Nevşehir, Kayseri, Şarkışla, Gemerek (Sivas), Yozgat ağızlarıyla aynı grubu paylaşır. Niğde ağızları için özel bir not aktarmayan Karahan (1996: 176-177), grup içindeki farklılıkların Batı Grubu ağızlarının diğer gruplarına göre daha az olduğunu söyler. Araştırmacı Niğde üzerine değerlendirmeler yaparken, Caferoğlu'nun (*Orta Anadolu Ağızlarından Derlemeler*, 1948) bir eseri ile Niğde'nin belli yerlerini esas alan üç lisans bitirme çalışmasından yararlanmıştı. Sınıflandırmasını sınırlı sayıda malzeme ile yaptığı anlaşılan Karahan, eldeki malzemenin VIII. grubun alt ağız gruplarını belirlemeye imkân vermediğini ifade etmek suretiyle yöre ağızlarını konu alan başka araştırmaların yapılması gerektiğine işaret etmiştir. Karahan'dan sonra Niğde merkezli birçok çalışma yapılarak bu eksiklik belli ölçüde giderilmiştir. Ancak ağızlardan derlenecek bir kelimenin bile dil ve kültür tarihimiz açısından ne denli önemli olduğu dikkate alındığında yöre ağızları üzerine yapılacak her çalışmanın ayrı bir önem taşıyacağı unutulmamalıdır.

3. Bulgular

3.1. *Derleme Sözlüğü*'nde Bulunmayan Sözcük ve Deyimler

ağız mezelemek: Söyleneni tekrar etmek.

Ağız mezeleyip duruyordu.

algın çıkmak: Yorulmak, yorgun duruma gelmek.

Çalışı çalışı *algın çıktık.*

“Algın” sözcüğü *DS*'de (TDK 2009a: 213, 4417) her biri değişik anlamları olan beş maddeyle temsil edilmiştir. “Cılız, hastalıklı, zayıf” karşılıkları, Himmetli'de tespit edilene en yakın olanlardır⁴. *DS*'de aynı maddenin altında “algın olmak=çok çalışmaktan, ağır işten hâlsiz düşmek, kötürüm hâle gelmek” birleşigi de kayıtlıdır. Fakat “algın”, akıllara r>l değişmesine uğramış “argın” kelimesini getirmiştir⁵. “Argın”, hâlen “yorgun, zayıf, bitkin” karşılıklarıyla yazı dilinde ve ağızlarda oldukça işlektir. Erdoğan'ın (2012: 103) r>l değişmesinin Niğde ağızında iç seste yaygın olduğunu belirtmesi, bu kanaati güçlendirmektedir.

apartlamak: Çalmak, hırsızlık etmek.

Gız evden bekmez apartlamış.

DS'de (TDK 2009a: 285-286) aynı manaya gelen “aparmak, apartmak” kelimeleri vardır. Ancak “apartlamak” adı geçen sözlükte yoktur.

atmaca atmak: Atlatmak, bir işi yapmaktan kaçınmak.

Yapası yok ya, atmaca attı durdu.

DS'de (TDK 2009a: 4431) “atlatmak” anlamına gelen, Kayseri yöresinden derlenmiş “atmaca etmek” sözü kayıtlıdır. Ancak “atmaca atmak” eserde yoktur. Birbirine yakın iki şehrin (Kayseri ve Niğde) aynı anlama sahip bir sözü farklı yardımcı fiillerle işlettiği görülmektedir.

baş yastığı: İki kişilik yastık. (krş. küstüm yastığı)

DS'de görülmeyen bu söz, *TS*'de (TDK 2011: 280) “yatakta başın altına konan yastık” tanımıyla yer almıştır. Himmetli halkının, bu nesneyi aile kavramının temel karakterini dikkate alarak adlandırdığı anlaşılmaktadır.

benek: Hediye, düğünde getirilen hediye.

Benek şart deil ya bu nişana.

DS'de, “hediye” anlamındaki “benek” sözcüğü için derleme yeri bilgisi yoktur. Bu sözcük; Afyon, Denizli, Isparta ile Niğde'nin Bor ilçesinde “belek” şeklin-
dedir (TDK 2009a: 609). Bor'a bağlı bir belediye olan Bahçeli'de “benek-
lik” biçimi de vardır. “Benek”, *DS*'ye anlamıyla ve “Niğde” kaydıyla birlikte
eklenmelidir.

benek atmak: Düğün veya nişan için hediye götürmek.

berçin: Ağzına kadar dolu.

Bugün *DS*'de (TDK 2009a: 631) iki ayrı “berçin” maddesi vardır. Ancak yukarıdaki anlam, sözlükte kayıtlı değildir. İkinci maddede Mecitözü'nden (Çorum) derlenmiş “taş yığını” karşılığı da yazılıdır. Bu anlam, Himmetli köyünde tespit edilene en yakın olandır. “Ağzına kadar dolu” karşılığı, aynı maddeye dördüncü anlam olarak eklenmelidir.

berçinlemek: Kap vb. bir şeyi ağzına kadar doldurmak.

Gomşu bûday istedi, berçinle de vir.

beytemsiz: Beceriksiz.

Beytemsiz gelin, sütü dökmüş.

cacıklı: Şımarık; şımarmış, şımartılmış (kimse).

Gızı cacıklı diyi işden gormuşlar.

Bu sözcük, son seste k>h değişmesini örneklemektedir. “Cacık” sözcüğü için *DS*'de (TDK 2009a: 840, 1033) bilinenlerden başka “bebek, çocuk” anlamları da yazılıdır. “Şımarık” manasının, sözcüğün gerçek anlamından yola çıkarak üretildiği, bunun da argo nitelikli bir söz şeklinde işletildiği sanılmaktadır. “Cacık” kelimesinin, hem tek başına hem de birtakım birleşikler [cacık bile olmamak, cacıklık, cacık mı, cacık olmak (Aktunç 2010: 70)] yoluyla argoda kullanıldığı da bilinmektedir.

camız böcüsü: Genellikle ahırda veya samanlıkta görülen, siyah, küçük, zararlı bir böcek.

Evin her yiri camız böcüsü olmuş.

camız eriği: Büyük yeşil erik.

Bahçadan bi gova camız eriği toplamışlar.

cıngırdahlı: Süslü, süslenmiş.

Anası gızından daha cıngırdahlı.

DS'de (TDK 2009a: 923) “cıngırdak, cıngırak” şekilleriyle yer alan “cıngırah”, “hayvanların boynuna takılan küçük çan” anlamındadır. Aynı eserde bu kelimenin “+lı” ekiyle türetilmiş biçimleri yoktur. “Cıngırdah” tabanından elde edilen yeni biçimin, *Himmetli*'de yeni bir anlam kazandığı anlaşılmaktadır.

cüzbüzük: Çabuk ağlayan kimse.

Ağzımı açmadan ağlamaya başladı cüzbüzük.

çandır: Küçük, verimsiz fasulye⁶.

Torbanın içindeki çandırları seçelim de onları ekmeyelim.

Bugün *DS*'de (TDK 2009a: 1068-1069) dokuz ayrı “çandır” maddesi vardır. Bunların çoğu (karışık, melez; dikbaşı, kavgacı; yarım, bitmemiş; cılız; aşılammamış; piç, edepsiz, yabancı) olumsuz durum ve nitelikler içindir. Niğde'den derlenmiş olan “karışık, melez, cılız, aşılammamış, piç, edepsiz, yabancı” karşılıkları, köyden kaydedilenle ilişki kurulabilecek olanlardır. Verimsizliğiyle öne çıkan bir bitkiye bu adın verilmesinde yöredeki olumsuz kullanımların da rol oynadığı açıktır. Kelime yukarıdaki anlamıyla *DS*'ye “çandır (X)” maddesi olarak alınmalıdır.

darlaşmak: Daralmak, bunalmak.

Bu sene evde dura dura iyice darlaştık.

DS'de (TDK 2009a: 1367) Niğde'nin Bor ilçesinden derlenmiş “darlaşmalık” (=dar, sıkıntılı yer; darlık, kıtlık, sıkıntı) sözcüğü kayıtlıdır. Ancak “darlaşmak” maddesi eserde yoktur.

ermenek: Lastik ayakkabı.

Tarlaya gidecik, ermeneğinizi giyin de firez batmasın.

Ermenek, günümüzde Karaman'ın bir ilçesidir. Burası; yakın bir döneme kadar “kara lastik, Ermenek lastiği” olarak da adlandırılan ayakkabının üretildiği ve civar şehirlere ticaretinin yapıldığı yerdir. Köy insanının, günlük hayatta sık kullandığı bu ayakkabıya üretim yerini dikkate alarak ad verdiği anlaşılmaktadır.

gadah: Bardak.

Sabah bir gadah çay içmiş.

DS'de “gadah-gadak” sözcükleri (TDK 2009a: 1888) temsil edilmesine rağmen “bardak” anlamının henüz sözlüğe girmediği görülmektedir. Esere “gadah (III)” maddesinin eklenmesi yararlı olacaktır.

galhamak: Kıymık, çok küçük ve sivri tahta parçası.

Elime galhamak battı.

galhoturum etmek: Karıştırmak, alt üst etmek.

Torunu bi arsız, evi galhoturum etmiş.

gatlah: Kadar.

Onun gatlah oğlu var.

Bugün *DS*'de (TDK 2009a: 1889, 1936), “kadar” anlamına gelen ve “gadar (I)” maddesine gönderilen “gatlak” sözcüğü vardır. Ancak son seste k>h değişimine uğramış “gatlah” şekli, eserde görülmez.

gedik: Boşluk, ara, aralık.

Çuvalların arasına gedik goy da nefes alsınlar.

Bugün *DS*'de (TDK 2009a: 1966) sekiz ayrı “gedik” maddesi vardır. Sözlüğe “gedik (IX)” maddesi ilave edilmelidir.

germani: Uzak, uzaklar.

Germani'den gelin gelmiş gibi süzülüyor.

DS'de bulunmayan bu kelimenin, köyde birçok kişinin çalışmak için işçi olarak gittiği veya yakınlarını gönderdiği “Almanya” (< İng. Germany) ile ilgili olabileceği düşünülmektedir.

gırcılmak: Kamaşmak.

İlimondan dişim gırcıldı.

gözü düşmek: İmrenmek.

Teyzemin yaptığı tatluya gözüm düştü.

güldür: Yemek sodasıyla yoğrulmuş hamurdan yapılan ekmek.

Sacı yah da güldür edelim.

DS'de (TDK 2009a: 3034) Kütahya'nın Emet ilçesinden derlenmiş “külde, tepside, sacda pişen, mayasız çörek, mısır ekmeği” anlamına gelen “küldür”

kelimesi vardır. Sözlükte anlamca tamamen ayrılan, ön seste k>g değişmesine uğramış “güldür” sözcüğü de kayıtlıdır. *DS*'ye “küldür” sözcüğüne gönderme yapılan “güldür (II)” maddesi eklenmelidir.

hamam evi: Evlerde oturma odasının köşesinde bulunan veya dolabın içine yapılmış yıkanma yeri.

Eski adamlar gibi hâlâ hamam evinde çimer.

içi dolaşmak: Midesi bulanmak.

İçim dolaşıyor, soğuk aldım heral.

içi üzülmek: Acıkmak, yemek yeme ihtiyacı duymak.

Bekleyi bekleyi içim üzüldü.

ivelenmek: Vakit geçirmek.

Camı sıkılan bahçede ivelenir.

izinleme⁷: Resmî nikâh belgesi, aile cüzdanı.

Bizim izinlememiz düğünden iki sene sonra çıkmıştı.

kep: Çok yiyen.

Daha yeni yemek yedik, kep misin?

Bugün *DS*'de (TDK 2009a: 2745) üç farklı “kep” maddesi vardır. Sözcük bu anlamıyla *DS*'ye “kep (IV)” şeklinde eklenmelidir.

kertik: Her şeyi beğenmeyen kişi.

Yemekleri beğenmez, biraz kertik.

DS'de (TDK 2009a: 2758) beş farklı “kertik” maddesi kayıtlıdır. Sözcük yukarıdaki anlamıyla *DS*'ye “kertik (VI)” maddesi olarak alınmalıdır.

kozalak: Şişlik.

Kafamda kozalak çıktı.

DS (TDK 2009a: 2946), dört farklı “kozalak” maddesi içermektedir. “Kozalak” tespit edilen yeni anlamıyla *DS*'ye beşinci madde olarak ilave edilmelidir.

küstüm yastığı: Tek kişilik yastık⁸.

laf peteği: Çok konuşan kimse⁹.

Gız tam bi laf peteği, biç susmadı.

mezerden çıkmak: Sararmak, yüz rengi solmak.

Babam ahşam mezerden çıkmış gibiydi, bi şey mi oldu?

Kaynak kişiler, bu fiilin insanlara özgü durumlar için kullanıldığını ifade etmişlerdir.

mıdıhı bozulmak: Yüzü asılmak, somurtmak.

Ben öyle deyince mıdıhı bozuldu hemen.

“Mıdık” DS’de (TDK 2009a: 3180) “çehre, yüz” anlamıyla kayıtlıdır. Sözcük, Niğde’nin Bor ilçesinden derlenmiştir. Aynı sayfada Mersin bilgisiyle yer verilen “mıdığını eğmek” (=surat asmak, somurtmak) deyimini de vardır.

navrahlanmak: Büyüklenmek, gururlanmak.

Bizim gomşu da bir hoş navrahlanıyor.

“Navrah-navrak” sözcükleri DS’de (TDK 2009a: 3243) “biçim, görünüş; yüz, çehre; kılık, giyiniş” karşılıklarıyla temsil edilmektedir. Fakat eserde, sözcüğün yapım ekleriyle genişletilmiş şekli olan “navrahlanmak” yoktur.

oğulleşmek: Birbirine destek olmak.

Ahşam gel de birez oğulleşelim.

özetlemek¹⁰: Özenmek.

Masalı özetleye özetleye anlattı.

özü geçmek: Kısa bir süre uyumak, kestirmek.

Ahşam oturduğum yerde özüm geçmiş.

pötürük: Şişman.

Gomşunun gızı amma da pötürük.

saçmalık: Tezek, odun vb. yakacakların konduğu yer.

Gış gelmeden evin yanına saçmalık yapın da odunlar ıslanmasın.

“Saçma” kelimesi DS’de (TDK 2009a: 3511, 4662) “Samanın irisi, ağaç yaprakları veya odun parçaları ile karıştırılıp sobada yakılan koyun, keçi, at, eşek

gibi hayvanların gübresi; çevreye dağılmış, kurumuş hayvan dışkısı” anlamlarındadır. “Saçmalık”, bu kelimeye “+lık” eki getirilerek elde edilmiştir.

saman böcüsü: bk. Camız böcüsü.

şimşirlemek: Düzeltmek.

Saçlarını nasıl da şimşirlemiş.

şişlenmek: (Hamur vb.) Bozulmak, ekşimek.

Hamur iyice şişlenmiş.

Bu sözcük *DS*'de (TDK 2011: 3789) “yırtıcı kuş avına hızla saldırmak” anlamındadır. Sözlüğe “şişlenmek (II)” maddesi eklenmelidir.

tevek atmak: Bitkinin dalı, yaprağı uzamak, büyümek.

Karpuz tevek atmış.

Bu deyim, yalnızca *DS*'ye değil, “tevek” maddesi altında verilmek suretiyle *TS*'ye de dâhil edilmelidir.

uş: Önce.

Biz onlardan uş geldik.

Bugün *DS*'de (TDK 2011: 4046, 4790) birbirinden farklı beş “uş” maddesi vardır. Çekim edatı işleviyle kullanılan bu sözcük, *DS*'ye yukarıdaki anlamıyla “uş (IV)” maddesi olarak eklenmelidir.

vıggırdamak¹¹: Fıkır fıkır kaynamak.

Yemek vıggırdayıvırsın.

yakacaklık: Odun, tezek vb. yakacakların bulunduğu yer.

Yakacaklıkta tezeglere yer galmadı.

yıgdırmak: Biriktirmek, toplatmak.

Bayramda bir sürü şeker yıgdırdım.

yom etmek: Yorumlamak.

Kendi kendime yom ettim.

zevk etmek: Dalga geçmek, alay etmek.

Ne adam ya, her şeyi zevk eder, üzülür mü demez.

3.2. Derleme Sözlüğü'nde Bulunan Fakat Anlamı Farklı Olan Sözcükler

alakış: Kış mevsiminin şiddetli günleri.

Alakış gelmeden sobaları kuralım.

Sözcük, DS'de (TDK 2009a: 190) "az yağışlı, yarı güneşli hava" tanımıyla verilmiştir. "Ala" kelimesinin, Himmetli insanının dünyasında ayrı bir anlam kazandığı anlaşılmaktadır.

cavurdamak: Gevezelik etmek, konuşarak gürültü çıkarmak.

Gızlar evde cavurdayıp duruyorlar.

DS'de (TDK 2009a: 868, 989) "civildemek" maddesine gönderilen "cavurdamak" (=tatlı sesle konuşmak) sözcüğü vardır. Himmetli'deki tanım, katkı olarak DS'ye eklenmelidir.

cıcılıh: Genellikle evlerin bahçelerinde yetiştirilen, ortası sarı, kenarları kırmızı renkli bir süs çiçeği.

Evin önüne hep cıcılıh dikmiş, yazık hepsi gurumuş.

DS'de (TDK 2009a: 894-895) iki şekilli (cıcılıh-cıcılık) olarak yer alan bu sözcüğün eserdeki karşılıklarından ikisi "güzel" ve "süs"tür. Yukarıda verilen anlam, sözlüğe alınmalıdır.

çarpalamak: Bir şeyi içine su koyup çalkalamak yoluyla temizlemek.

Şu bardakları bir çarpalayiver *hadî*.

Bu sözcük DS'de (TDK 2009a: 1061) "çalpalamak" maddesinde "çalkalamak" karşılığı ile yer almıştır. Yukarıdaki anlamın "çalpalamak" anlamından geliştiği görülmektedir. Sözlüğe ikinci anlam olarak eklenmelidir.

çıtırgı: Odun parçası.

Birez çıtırgı getir de sobaya atalım.

DS'deki (TDK 2009a: 1193-1194) "çıtırgı" sözcükleri, "sögüt ve kavak ağaçlarının ince dalları, ardıç dallarının yapraklı uçları" anlamındadır. Kelime, Himmetli'de "odun parçası" anlamıyla tespit edilmiştir. Bu karşılık, sözlüğe üçüncü anlam olarak dâhil edilmelidir.

çomaşlamak: Gelişigüzel katlamak.

Giysileri çomaşlayıp dolaba sıkıştırmış.

DS'de (TDK 2009a: 1265) bu sözcük için “bir bütün yufka ekmeğini kat kat dürmek” anlamı yazılıdır. Yukarıdaki tanım, sözlüğe ikinci anlam olarak alınmalıdır.

ekmeklik: Ekmek yapılan yer.

Bizim ekmeklik dar, seninkinde ekmek edelim.

DS'de (TDK 2009a: 1697) üç ayrı “ekmeklik” maddesi vardır. Üçüncüsü, “pişirilen ekmeklerin konulduğu yer, ekmek koymak için yapılan örme kap” anlamlarındadır. Yukarıdaki anlam, “ekmeklik (III)” maddesine üçüncü anlam olarak eklenmelidir.

fañılamak: Uğultulu, yankılı ses çıkarmak.

Kulağım fañılayıp durur, biri beni anıyor heral.

DS'de (TDK 2009a: 1833) “fanlamak” maddesine gönderme yapılan “fañılamak” (=kulak çınlamak) sözcüğü vardır. “Uğultulu, yankılı ses çıkarmak” sözlüğe ikinci anlam olarak alınmalıdır.

ıhdı: Gölgelek yer.

Bir ıhdı bulamadın mı?

Bugün *DS*'de (TDK 2009a: 2462) “rüzgâr ve yağmurun etki yapamadığı gizli ve kuytu yer” anlamına gelen “ıhtı, ıktı, ıhti” kelimeleri vardır. Bunların anlam dağarcığına katkı sağlayacağı düşünülen “ıhdı”, *DS*'ye eklenmelidir.

örtmelik: Kışlık yakacakların konduğu, önü açık, kapısız yer.

Yakacaklığın yoksa evin önüne örtmelik yap.

Bu kelime, *DS*'de (TDK 2009a: 3352) “yapıların dış kapısının önündeki çıkıntılı örtü” şeklinde açıklanmıştır. Yukarıdaki açıklama, sözlüğe ikinci anlam olarak eklenmelidir.

sofu: Astar; elbise, ayakkabı vb. şeylerde kumaşın veya derinin içine geçirilen ince kat.

Eteğin sofusu da çok inceymiş.

Arapça bir kelime olan sofı (< *Sûfi*), “dinin buyruk ve yasaklarına bütünüyle uyan (kimse)” (TDK 2011: 2129) demektir. Astar, bir şeyi korumak, kullanış-

lı hâle getirmek, görünmesine mani olmak gibi amaçlarla kullanılır. Sözcük *DS*'de (TDK 2011: 4702) ise “aşırı temiz, çok yıkanan kimse” anlamındadır. Yöre insanının sözcüğe yüklediği “astar” karşılığının, onun temel anlamıyla ilişkili olduğu sanılmaktadır. Bu tanım, *DS*'ye ikinci anlam olarak alınmalıdır.

4. Sonuç

1. Ülkemizde 150 yıllık geçmişi olan diyalektoloji araştırmaları, uzmanlara hatırı sayılır bir metin birikimi ve söz varlığı sunmuştur. Özellikle son yıllarda üniversitelerde tamamlanan lisansüstü tezler, hazırlanan ağız monografileri, yayımlanan makale ve bildirimler, Türkiye Türkçesi ağızlarının belgelenmesine yönelik çalışmaların ciddi bir olgunluğa eriştiğini göstermektedir. Bu noktada *DS*'nin güncellenmesi kaçınılmaz olmuştur.

2. Niğde'nin Himmetli köyünden derlenen sözcük ve deyimlerden 55'i *DS*'de yoktur. Derlenen sözlerden 11'inin *DS*'ye göre farklı bir anlam taşıdığı belirlenmiştir. Bunların “Niğde” kaydıyla *DS*'ye alınması, hem bu sözcüklerin yok olup gitmesini önleyecek hem de anılan sözlüğün zenginleşmesine katkı sağlayacaktır.

3. Listelenen sözcüklerden bir kısmı, yalnızca *DS*'ye değil Türkçenin kimi alan sözlüklerine de katkı yapacak niteliktedir. Örneğin “camız eriği, cıvıh, çandır” sözcükleri Baytop (2007) tarafından hazırlanan *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*'ne; “cavurdamak, cıngırdahlı, vıggırdamak” kelimeleri ise mevcuttan farklı anlamlarıyla Zülfikar'ın (1995) hazırladığı *Türkçede Ses Yansımali Kelimeler* adlı esere dâhil edilebilecek örneklerdir.

4. Sözcükler içinde bugün ölçünlü dilde kullanılmayan ancak Türkçenin tarihî dönemlerinde kullanılmış (arkaik) olanlar veya bunların tarihî seyrine ışık tutanlar vardır. Mesela “örtme” sözcüğü, Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde sıkça görülen bir sözcüktür (bk. TDK 2009b: 3118). Bu kelimenin elde edildiği “ört-” fiili de Türkçenin Uygur döneminden itibaren izlenebilmektedir (bk. Caferoğlu 1968: 153, Clauson 1972: 202). Böyle kelimelerin derlenip kayıt altına alınması, Türk dilinin değişim ve gelişim basamaklarının anlaşılmasına imkân tanıyacaktır.

5. Türkiye Türkçesi ağızları üzerine yapılan çalışmalar her geçen gün artmaktadır. Ancak bu çalışmaların belirli konularda yoğunlaştığı görülmektedir. Ağız araştırmalarında eksikliği hissedilen konulardan biri de argodur. Dilin canlı tanığı durumundaki ağızlar, argo sözler bakımından hayli zengindir. Bu zenginliğin tespit edilip kayıt altına alınması, yazı dili için büyük bir kazanç olacaktır. Bu çalışmalar, halk bilimi araştırmacıları için de yararlı olacaktır.

6. Niğde iline yönelik yapılacak yeni çalışmalar, Türkiye Türkçesi ağız araştırmalarına ve onun alt dallarından biri olan ağız sözlükçülüğü çalışmalarına büyük katkı sağlayacaktır. Zira hızla değişen hayat şartları, birçok sözcükle onların etrafında gelişen kelime, atasözü ve deyimlerin yok olmasına, işlevliğini kaybetmesine veya yerlerine alıntı sözcüklerin geçmesine yol açmıştır. Derlemeler yapmak suretiyle bir sözcüğün daha tespit edilmesi, hem o kelimenin hem de onunla şekillenen kültürün de yok olmasını önleyecektir. Ağızlardaki söz varlığını tespit etme işinin, metin tespiti kadar önemli ve acil olduğu unutulmamalıdır (Erdem 2013: 97).

Kısaltmalar

- bk. : Bakınız
 DS : *Derleme Sözlüğü*
 krş. : Karşılaştırınız
 TDK : Türk Dil Kurumu
 TS : *Türkçe Sözlük*

Kaynaklar

- Akar, Ali (2016). "Sosyal Bilimlerin Veri Kaynağı Olarak Ağızlar", *Akademik Bakış*, S 19, s. 169-182.
- Aktunç, Hulki (2010). *Büyük Argo Sözlüğü*, 7 bs., İstanbul: Yapı Kredi yayınları.
- Baytop, Turhan (2007). *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, 3. bs., Ankara: TDK yayınları.
- Caferoğlu, Ahmet (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK yayınları.
- Clauson, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: At The Clarendon Press.
- Demir, Nurettin (2013). *Ankara Örneğinde Ağızların Belgelenmesi*, Ankara: TDK yayınları.
- Demirci, Metin (2017). "Osmaniye, Düziçi Ağzından Derleme Sözlüğü'ne Katkılar", *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, S. 33, s. 36-44.
- Erdem, Mehmet Dursun (2013). "Ağız Sözlükçülüğü Üzerine" *Turkish Studies*, Volume 8/3, s. 95-102.

- Erdoğan, Songül (2012). *Niğde Merkez ve Bor Ağzı*, Basılmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Erdoğan, Songül (2013). “Niğde ve Kırşehir Yöresi Ağızlarından Derleme Sözlüğü'ne Katkılar”, *Muzaffer Akkuş Armağanı*, Konya: Kömen Yayınları.
- Erdoğan, Songül (2016). “Niğde Yöresi Ağzından Derleme Sözlüğüne Katkılar 1”, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, S 40, s. 69-82.
- Gülensoy, Tuncer ve Alkaya, Ercan (2011). *Türkiye Türkçesi Ağızları Bibliyografyası*, 2. bs., Ankara: Akçağ yayınları.
- Gülseren, Cemil (2016). “Malatya'dan Derleme Sözlüğü'ne Katkılar”, *Diyalog*, S 12, s. 47-55.
- Karahan, Leylâ (1996). *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, Ankara: TDK yayınları.
- Levend, Ağâh Sırrı (1972). *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, 3. bs., Ankara: TDK Yayınları.
- Paçacıoğlu, Burhan (2016). *Türkçenin VIII.-XVI. Yüzyıllar Arasında Sözcük Dağarcığı*, İstanbul: Kesit yayınları.
- TDK (2009a). *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü I-VI*, 3. bs., Ankara: TDK yayınları.
- TDK (2009b). *Tarama Sözlüğü-IV*, 3. bs., Ankara: TDK yayınları.
- TDK (2011). *Türkçe Sözlük*, 11. bs, Ankara: TDK yayınları.
- Toker, Mustafa (2011). “Derleme Sözlüğü ve Mersin Ağzı Sözlüğü'ne Tarsus Yöresinden Katkılar”, *Turkish Studies*, Volume 6/3, Summer 2011, s. 1229-1249.
- Uysal, İdris Nebi (2017). “Ağız Verilerinin Şehir Tarihi Araştırmalarına Katkısı”, *4. Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi*, İstanbul (Basım aşamasında).
- Zülfikar, Hamza (1995). *Türkçede Ses Yansımali Kelimeler*, Ankara: TDK yayınları.
- <http://www.nigde.gov.tr/kurumlar/nigde.gov.tr/Genel/Resimler/nufusson.pdf>.

Sonnotlar

- 1 Ülkemizde halk ağzında yaşayan Türkçe sözcüklerin derlenmesine yönelik ilk çalışmalar, XIX. asrın son çeyreğinde dilin sadeleştirilmesiyle ilgili tartışmalar sırasında gündeme gelmiştir. O dönemde Sultan II. Abdülhamit'in iradesiyle Maarif Nezaretinin böyle bir çalışmayı başlattığı bilinmektedir (Levend 1972: 145-147).
- 2 Bu konuda pek çok araştırmacının makalesi yahut bildirisi var. Örnek olması bakımından yakın dönemde yapılmış birkaç çalışmayı verme niyetindeyiz: Toker 2011, Gülseren 2016, Demirci 2017. Çalışmaların künyesi için "Kaynakça" bölümüne bakılabilir.
- 3 *DS'nin* güncellenerek yeniden yayımlanması, uzmanlar tarafından çeşitli vesilelerle dile getirilen bir husustur. Bu konu, bizzat iştirak ettiğimiz bir programda da gündeme gelmişti. Ahmet Günşen ve Oğuzhan Durmuş, 27-29 Ekim 2011 tarihlerinde Edirne'de düzenlenen *4. Uluslararası Ağız Araştırmaları Çalıştayı*'nin açılış oturumunda "Yeni Bir Derleme Sözlüğü Hazırlamak Mümkün Mü?" başlıklı bir bildiri sunmuş, hazırladıkları projeyi orada araştırmacılarla paylaşmışlardı.
- 4 "Cılız, hastalıklı, zayıf" tanımları *TS'ye* (TDK 2011: 92) de "halk" notuyla girmiştir.
- 5 "Ar-=yormak, yorulmak", Türkçenin tarihî devirlerinde işlek bir fiildir (bk. Caferoğlu, 1968: 14, Clauson 1972: 135, Paçacıoğlu 2016: 66). Batı Türkçesinde pek kullanılmayan bu fiil, Türkiye Türkçesinde "yorgun argın" ikilemesinde kökün hatırasını yaşatmaktadır.
- 6 Bu sözcük, Erdoğan'ın (2012: 525) çalışmasında "zayıf, küçük hayvan türü" anlamıyla verilmiştir.
- 7 Ayrıca krş. izinname (TDK 2009a: 1578) ve izinname (Erdoğan 2012: 547).
- 8 Eskiden çiftlerin kullandığı yastığın tek olduğu, yani karı kocanın bir yastığa baş koyduğu; birbirine dargın çiftlerin de ayrı yastıklarda uyuduğu anlatılmaktadır. Yukarıda geçen "baş yastığı" sözü de bunu tanıklamaktadır. Himmetli halkın adlandırmayı bu anlayışa göre yaptığı anlaşılmalıdır. Kültürümüzde evlenenlere "Bir yastıkta kocayın!" şeklinde dua ve temennide bulunmaktadır. Ancak bugün yastıklar ayrılmıştır. Karı koca aynı yatakta yatsalar dahi ayrı yastıklara baş koymaktadır.
- 9 Ayrıca krş. laf ebesi (TDK 2011: 1578).
- 10 Ayrıca krş. "özemek=tadını çıkararak yemek, içmek" (TDK 2009a: 6666).
- 11 Ayrıca krş. fikir, fıkırdamak.